

UOT 398

**“QIRXTÖKMƏ” XALQ İNANCI ARXETİPLƏRİNİN FOLKLORŞÜNASLIQ
METODOLOGİYASINDA TƏTBİQİ****Amin Ramin oğlu Namazlı***Süleyman Dəmirəl Universitetinin tələbəsi***ORCID:** 0000-0001-5800-2402**E-mail:** aminnamazli24@gmail.com*Açar sözlər: xalq inancları, mifik simvollar, tilsim, arxaik ritual.**Ключевые слова: народные верования, мифические символы, магия, архаический ритуал**Key words: folk beliefs, mythical symbols, talismans, archaic ritual.*

Azərbaycan xalq inancları arasında müxtəlif fərqliliklərlə qarşımıza çıxan çoxəsrlik qırxtökmə mərasimi mifik və folklorik keyfiyyətlər baxımından olduqca dəyərlidir. Mərasimdə uşağın qırxı çıxan gün anası ilə birlikdə çimizdirilir. Buna “qırxtökmək” deyilir. Həmin gün dan ağaranda oğlan və ya qız uşağı göndərilib axar sudan qırx ovuc su və qırx daş toplanıb bir qaba tökülür. “Qırx suyu” deyilən bu su üç dəfə ana və balanın başından axıdılır (Ağasıoğlu, 2022). Bununla da onlar qırxdan çıxmış olurlar. Fərqli bölgələrdə daha müxtəlif şəkildə icra olunan bu ritual ümumi mahiyyət etibarı ilə eyni təfəkkür hadisəsi kimi dəyərləndirilməlidir (Məmmədova, 2023).

Bu ritualda oxunan şeirşəkili qoruyucu tilsimlərin poetik, folklorik tərəfindən başqa psixoloji, mifik arxa planının olduğu da aşkardır.

Ağırlığın, uğurluğun
dağlara, çaylara, daşlara
Deyingən qarılara, dul arvadlara
Hürət itlərə, göydən uçan quşlara
caynağı balamı söyləyənlərin
sağ gözünə, sol gözünə
əti balamın ağzına.

(Söyləyən: Namazova Zərifə Pirməmməd qızı - 1945)

Bu tilsimdəki heç bir söz əbəs yerə işlənməmişdir, hamısının mifik təfəkkürdə öz yeri vardır (Abdullayev, 1987). Dağlar, çaylar, daşlar” motivləri də bu tilimdə təsadüfi deyildir. Hər predmetin mifik arxa planı vardır.

Dağ-daş-çay.

Azərbaycan folklor nümunələri arasında dağa-daşa çevrilən insanlarla bağlı onlarla əfsanə məlumdur. Çox zaman sözündən dönən, əhdini pozan, günaha düşər olan presonaj cəza olaraq dağa-daşa çevrilir, beləliklə dağ-daş onu bu rüsvayçılıqdan təmizləyir. Bəzən istəmədiyi birinə ərə veriləcək qızların da dağa-daşa, gül-çiçəyə çevrilməsi də əfsanələrdə öz əksini tapır. Burada da o qızın saf hissləri dağa-daşa dönərək öz ülviliyini qoruyur. Mifoloji predmetin sayı artıqca inanc şəkil dəyişə, güclənə bilir. Buradakı “dağ-çay-daş” birlikdə daha güclü inanc və

təsir formalaşdırır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində daş şər ruhları uzaqlaşdırmaq, pisliyi sovuşdurmaq üçün də başqa şəkildə qarşımıza çıxır. Can verən adam canını tapşıra bilmədikdə ovcuna qəmbər daş qoyulur və bununla da onun rahat can verəcəyinə inanılır. Başqa bir inanca görə evdə ölü düşəndə və ölünün ağzını yummaq mümkün olmayanda ölünün ağzına daş qoyurlar, beləliklə onun evə başqa bədbəxtlik gətirməsinin qarşısını alınır. Ölüm və daş əlaqəsi ilə bağlı bir başqa inanca görə isə ölünü yerdən götürəndən sonra evin içindən olmayan bir adam gəlib həmin yerə daş qoymalıdır, bununla pis ruhlar, şər qüvvələr evdən aralı düşür. Daş kultuna inanclarda, alqış və qarşıqlarda tez-tez rast gəlmək mümkündür.

“Yuxumu suya danışım”, “su kimi get, su kimi gəl” inanclarından üzü bəri su-çay kultu də arındırıcı, təmizləyici funksiya daşıyır. Bəs bu inancın uşaqları qoruyan tilsimdəki yeri nədir? Qədim Türk inancında mövcud olmuş ilahə Öləng həmişə su ilə yanaşı xatırlanmışdır. Ehtimal ki, Öləng su, yaşıllıq ilahəsi olmuş, daha sonra gənclik, evlilik ilahəsi kimi xatırlanmışdır. Keçən yüzillər sonunda bu ilahə unudulmuş və öz yerini İslam dini yayıldıqca Xızır-İlyas kultuna vermişdir. Su, çay, yaşıllıq ilahəsi Öləngin evlilik, gənclik ilahəsi olan tərəfi onu bu tilsimə gətirmiş ola bilər. Çox simvolik olsa da burada evlilik və gənclik ilahəsi Öləngdən yardım dilənilmişdir (Seyidov, 1965).

Fərqli-fərqli situasiyalarda və folklorumuzun müxtəlif nümunələrində daş və su(məsələn: yağışla bağlı ovsunlarda), dağ və ağac (atalar kultu və b.) kimi mifoloji kombinasiyalar, çarpazlaşmalar bəzən güclü bəzən də zəif xüsusiyyətlərlə qarşımıza çıxmaqdadır.

Qarılar, dul arvadlar.

Azərbaycan mifik təfəkkürünə görə dul qadınlar, yaşlı qarılar həmişə şərlə assosiasiya olunmuşdur. Bu personaların nəzərinin güclü olduğu, uşaqlara zərər verə biləcəyi düşünülmüşdür. Pis niyyətli, qeybətçil qadınlardan uşağı qorumağı önəmli bildikləri üçün əcdadımız bu personajları mənfi enerji, güc kimi qəbul edərək övladlarının qorunmasını diləmişdir.

Hürən itlər, Uçan quşlar.

Tilsimdəki bir digər önəmli hissə hürən itlər və uçan quşlar motivləridir. Geniş yayılmış fərziyyəyə görə it-qurddan dönmədir və qurda bəslənən mifoloji inam itə də xüsusi ehtiramı şərtləndirmişdir (Məmmədov, 1994). “Yediyimiz çörək itlərin payıdır” inancı da daxil olmaqla folklorumuzda it və itə olan inancla bağlı bir xeyli nümunə vardır. İnsanların günahı ucbatından göylərə çəkilən çörək məhz itin ulamasına, yalvarışına görə yenidən insanlara bəxş edilmişdir. O səbəbdən əsrlərlə evlərdə ilk bişən çörəyi yeməmiş, qapıdakı itə pay etmişlər. Bu tilsimdə çox simvolik yer tutsa da əcdadımızın itə olan inancını, dəyərini kiçik tilsimdən belə görmək mümkündür. İtlər zaman-zaman şər olaraq da xatırlanmış. İt ulaması mənfi təsir kimi qəbul olunmuşdur. Amma yenə itlərin şər ruhları, pisliyi dəf etməsi inancı da vardır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində it kəlləsini bağa qoyurlar ki, bağ-bağata nəzər eləməsinlər. İt kəlləsi bu inanca görə bağı bəd nəzərdən qoruyur. Bu gün belə Türkiyənin də bəzi kəndlərində it basdırmaqla quraq tarlanın məhsuldar olacağına dair inancların olduğu müşahidə edilir. Bu təcrübə maraqlıdır, çünki Etrusklarda və Roma mədəniyyətlərində itlər kənd təsərrüfatı ayinlərində qurban kəsilirdi (Özcan, 2012). Bu tilsimdə bu ifadənin yeri mövzusu da maraqlıdır. Bu inanca müvafiq olaraq uşağı qalmayan ailədə yeni doğulmuş uşağın qulağını deşib, it tükü keçirirlər və ya uşağa ana südündən əvvəl it südü içirirlər.

Uçan quşlar, onların caynağı, əti bu tilsimdə bəlkə də ən önəmli predmetləridir. Qədim Türklər quşların insanları qoruduğuna inanırdılar. Eyni zamanda uşaqların qoruyucu ilahəsi

Umay Ana da quş şəklində təsəvvür və təsvir olunmuşdur. Şamanlar şər ruhlardan qorunmaq üçün baş geyimlərinin üstünə quş başı taxardılar. Yakutlarda geniş yayılmış inanca görə quşların caynaqlarını bəzək əşyası olaraq istifadə edir və bununla şər ruhların uzaq duracağına inanırdılar.

Azərbaycan Nağıllarında “bacılı-bacılı” deyib oxuyan, çətin vəziyyətdə olan insanı xilas edən, korların gözüne şəfa olan, bulaq başında, su kənarında ağac üstündə rast gəlinən quş da qoruyucu ruhlardan biridir. Bu quşun su kənarında, ağac başında yaşaması da mifik təfəkkürün iç-içə keçməsinin bir nümunəsidir. Burada su və ağac zəif predmetlər olsalar da quşla birlikdə daha güclü inanc formalaşdırma bilmişdir (Namazlı, 2023). Bu quş motivinə “Mərd və Namərdin nağılı” kimi nağıllarda da rast gəlmək mümkündür.

Bu qoruyucu, hamı ruhların və çox güclü inanc olan Umay Ananın yanı sıra “şəşə” kimi bəd ruh kimi xarakterizə olunan quşlar da vardır. Əsrlərlə bu quşların 40-ı çıxmamış uşaqlara, beşikdə tək qoyulan uşaqlara xətər yetirdiyinə inanılmışdır. Şəşə yarasa xarakterli, qeybdən gələn, sadəcə gecələr uçan və qırxı çıxmamış uşağın üstündən uçduqda tələf edən mifik fiqurdur (Nəbiyev, 1988).

Ayrı-ayrılıqda və tilsim bir bütöv olaraq ələ alındığında Qədim inancların, xüsusi ilə də uşaq qoruma məqsədli tilsimlərin həm qoruyucu, həm də şüuraltı təsirləri göstərir ki, bu mərasimlər mədəniyyətimizin dərinliklərində yer alan, kollektiv yaddaşın bir hissəsi olan mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamışdır. Bu tədqiqat, xalq irsinin qorunmasının vacibliyini vurğulayaraq, qədim biliklərin bugünkü cəmiyyətə inteqrasiyasının nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut edir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan xalq inancları, xüsusilə də uşaqları qorumaq məqsədilə istifadə edilən tilsimlər, milli irsin vacib hissəsidir. Bu inancların mitoloji, psixoloji və folklor köklərinin tədqiqi, mədəniyyətimizin dərinliklərini anlamaq üçün aktual və əhəmiyyətlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu tədqiqat, tilsimlərin yalnız folklor bir fenomen kimi deyil, həm də kollektiv şüurun psixoloji və mitoloji təfəkkürünün təzahürü olaraq incələnməsinə yönəlib. İlk dəfə olaraq, bu tilsimlərin arxasındakı simvolik və ritual elementlərin elmi təhlili aparılmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu tədqiqatın nəticələri, xalq təbabəti və psixologiya sahələrində tətbiq edilə bilər, həmçinin mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün mühüm rol oynaya bilər. Tilsimlərin qoruyucu funksiyaları haqqında əldə olunan biliklər, müasir terapiya metodlarına da inteqrasiya edilə bilər. Məqalədən valideynlər, pedaqoqlar, magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, B. Azərbaycan folklorunda ailə-məişət mərasimləri və onların poetik mətnləri // - Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, - 1987. № 7, s. 80-140.
2. Cəlilov, F.A. İslamöncəsi Türk Tarixi: [9 cildə] / F. Ağasıoğlu-İstanbul: Yıkılmazlar, – c. 4. 2002. 464 s.
3. Məmmədov, S. Kirpi piyi, yarpız iyi, mərcimək /-Bakı: Yazıçı, -1994. -96 s.
4. Məmmədova, M. N. Azərbaycan və Anadoluda qırxtokmə mərasimilə bağlı adət-

ənənələr və inanclar // 6. International Dede Korkut Conferance of Turkish Culture, History and Literature, Azərbaycan: Quba: - 20-21 iyul 2023, s. 124-133.

5. Namazlı, A. Uşaq oyunlarının qədim kökləri // 525-ci qəzet. -2023, 16 sentyabr. s. 19.

6. Nəğmələr, İnanclar, Alqışlar / tərt. ed. A. Nəbiyev – Bakı: Yazıçı, –1988. –213 s.

7. Özcan, F. Pisidia Antiokheiası Köpek Gömüleri // 1. Pisidia Araştırmaları Sempozyumu, Türkiyə: Isparta: -5-6 noyabr 2012, s. 257-270.

8. Seyidov, M. “Öləng”in izi ilə //-Bakı: Azərbaycan, 1965. №12, s. 152-165.

A.P. Намазлы

**Применение архетипов народных верий «Кирхтокма» в методологии
фольклора
Резюме**

Это исследование анализирует мифологические, психологические и фольклорные истоки талисманов в азербайджанских народных верованиях. Исследование особенно сосредоточено на социальных и культурных функциях талисманов, используемых для защиты детей от сглаза. Рассматриваются символические связи между этими талисманами, сформированными под влиянием древних верований, и элементами природы и мифологическими фигурами. В качестве метода используется изучение фольклорных текстов и ритуальных практик, а также полевые исследования и психоаналитический подход. Исследование показывает, как талисманы выполняют защитную функцию в мифологическом и психологическом мировоззрении народа.

A.R. Namazli

**Application of «Kirkhtokma» folk beliefs archetypes in folklore study methodology
Summary**

This study analyzes the mythological, psychological, and folkloric origins of talismans in Azerbaijani folk beliefs. The research particularly focuses on the social and cultural functions of talismans used to protect children from the evil eye. It examines the symbolic connections between these talismans, shaped by ancient beliefs, and elements of nature and mythological figures. The method involves the examination of folkloric texts and ritual practices, supplemented by field studies and psychoanalytic approaches. The study demonstrates how talismans serve a protective function within the mythological and psychological thought processes of the people.

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2024